

8.Насипні вали.

9.Городища. Цю главу Гульдман розподіляє на підзаголовки: городища, замковища, замки, фортеці-замки і сторожові башти.

10.Кургани. За підрахунками Гульдмана їх майже 2400 штук.

11.Кам'яні баби.

12.Зображення на каменях і скелях.

13.Монастирища.

14.Фігури (*придорожні хрести, стовпи, статуї і т. д.*). Похибкою Гульдмана тут було те, що вігі вніс до переліку більш новіші пам'ятки.

15.Церковна старовина (*храми, монастирі, ікони і т. д.*). Тут Гульдман подає деякі статистичні дані про кількість і час побудови церков і описує найбільш давні з них.

В передмові до своєї праці Гульдман анонсував друге видання книги, куди мали увійти світлини пам'яток, однак вона не вийшла.

Список використаних джерел: 1. Баженов Л. В. Поділля в науково-краєзнавчій спадщині В. К. Гульдмана (до 150-річчя від дня народження) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. - Історичні науки. - Т. 13. - Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 518-525. 2. Баженов Л. Відомий і невідомий Віктор Гульдман // Кам'янець-Подільський вісник. -1996. - 21 грудня. - С. 7.3. Баженов Л. В. Видатний дослідник Поділля В. К. Гульдман // Дунаєвеччина очима дослідників і свідків історичних подій: Матеріали науково-краєзнавчої конференції. -К., 1997. - С. 235-237. 4. Гульдман В. К. Памятники старины в Поданій. - Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1901. - 401 с 5. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды 11-го археологического съезда. - М., 1901. - Т. 1. - С.197-354.

Віктор Косаківський (Вінниця)

ЗАБУДОВА ТА ЖИТЛО НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК НА ВІННИЧЧИНІ

Стаття присвячена особливостям архітектури містечка Чечельник на Вінниччині. У ній поєднана містечкова, сільська, промислова та культова забудова, яка представляє українську, єврейську, частково польську і російську традиції

Ключові слова: хата, інтер'єр, садиба, господарські споруди, штетл, культові споруди, промислова архітектура

Стаття посвящена особенностям архитектуры местечка Чечельник на Винниччине. В ней соединена местечковая, сельская,

СТАРОДАВНІЙ МЕДЖИБІЖ ВІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ

промышленная и культурная застройка, которая представляет украинскую, еврейскую, частично польскую и русскую традиции

Ключевые слова: хата, интерьер, усадьба, хозяйственные постройки, шtetl, культовые сооружения, промышленная архитектура

Архітектурне обличчя Чечельника, як і інших подільських містечок, сформувалося внаслідок специфічних історичних, соціальних та економічних умов і поєднує містечкову, сільську з промисловою та культурною забудовою [1, с 109]. В ній поєдналися українська, єврейська, частково польська і російська традиції.

Частині Чечельника, де проживало українське населення, властива типово сільська архітектура. Планування цієї частини поселення вуличне. Розміщення хати та господарських споруд у садибі щодо вулиці залежало від розміру земельної ділянки та її розташування відносно вуличної осі. Ще в другій половині ХІХ ст., коли виділялися присадибні ділянки площею одна десятина, хата розташовувалася в глибині двору. Перед хатою, з боків, до вулиці, або під вулицю - господарські будівлі. Хати, споруджені на початку ХХ ст., стоять до вулиці ближче. У зв'язку зі зменшенням земельних ділянок (*«батьківщину» ділили на кількох дітей та через інші причини*), хата розміщувалась до вулиці вузькою боковою стороною (*причлком*), а чолом часто обернена на схід, зрідка - на захід. При цьому господарські споруди розташовувались в один ряд із хатою, або навпроти.

На подвір'ї перед хатою влаштовували квітник або невеликий сад. Неподалік хати (*напроти або на одній лінії*) вибудовували окремі господарські споруди. В першу чергу - це була «шопа» для худоби, давніше - стайні для коней. Перед шопою робили обору для худоби. Окремою спорудою виступала будівля, де зберігався сільськогосподарський інвентар. Інколи декілька споруд об'єднувалися під одним дахом (літня кухня + шопа + катрага (*для сіна - В. К.*)) або літня кухня + шопа. Таке об'єднання характерне для забудови 70-80-х рр. ХХ ст. В цей же час почали будувати на одній лінії хату, до якої примикає літня кухня + гараж + хлів. Часто літня кухня будувалася окремо. Курники, стіни яких мали круглу в перетині форму й плелися з лози, обмащувалися глиною з обох боків, мали солом'яну або очеретяну покрівлю. Під господарськими будівлями, гаражами, літніми кухнями часто влаштовували льохи. В 20-40 рр. льохи розміщувались у хаті (*в коморі, чистій хаті*) й біля хати під вікнами. Зрідка облаштовували «сушарки» для сушіння слив та груш. Давніші літні кухні - це груби з плитою просто неба, над якими іноді влаштовували накриття. Сучасні літні кухні - окремі будівлі, інколи з невеличкими сінями. В них не лише готують їсти, а й влаштовують місця для їжі та для відпочинку.

МАТЕРІАЛИ ВОСЬМОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Садиба від садиби відмежовувалися огорожею. У ХІХ ст. межі відкопували канавами, які засаджували деревами. Найпоширенішою огорожею були плетені з лози тини, також побутували огорожі з лат. Якщо виникала потреба відгородити невелику ділянку, тин міг бути дерев'яним (у *стовпах* були канавки (*гари*), в які заставляли грубо тесані дошки - «заборку»). Давньою формою входу на подвір'я були перелази які зрідка побутували ще в 70-ті рр., поширеними були хвіртки (*місцева назва «фіртка»*) та ворота [2].

Вибір місця під житло - один із найважливіших моментів, яким розпочиналося будівництво житла. В першу чергу вибране місце мало бути чистим і добрим. Для цього те місце потрібно перевірити. Розмічали ділянку землі і по кутах майбутнього житла на ніч насипали купки жита і дивились вранці чи купки не розгорнуті. Звертались за консультацією також до знахарів [3]. Такі вірування і повір'я, за спостереженнями С. О. Довганя, є найпоширенішими на Поділлі [4, с 179].

Основними матеріалами, з яких будувалися хати та господарські споруди в Чечельнику, були, так само як і в сільській будівельній традиції Поділля, глина, дерево, солома, очерет. Більшість будинків не мали фундаменту. Найпоширенішими були стіни каркасної, зрідка - безкаркасної конструкції. Стовпи каркасу (*казали «слупи»*) закопувались безпосередньо в землю. Між дерев'яними стовпами каркасу у вибрані канавки укладали горизонтально колоте дерево, яке обмашували глиною з обох боків.

Окремі хати та господарські будівлі будувалися без каркасу - з вальків. Дерево йшло лише на віконні та дверні «арцаби». Траплялися також стіни, побудовані з великих глиняних цеглин (*«лампаців»*). Кладка стіни лампачами велася за принципом цегляної кладки. Із кінця 50-х рр. ХХ ст. поширюється безкаркасна техніка зведення стін зі шлаку, рідше - цегли та вапняку, набула масового поширення. В останнє десятиріччя житло будується в основному з цегли та вапняку (*як пильного, так і рваного*).

У 70-ті рр. в багатьох будинках каркасної конструкції, побудованих ще в 20-30-ті роки, були замінені нижні частини стін разом з дерев'яним каркасом. Слупи були підрізані, а місця, де була глина та дерево, заповнені камінням. Таким чином, значна кількість будинків змогла проіснувати упродовж наступного часу. Тоді ж солом'яні та очеретяні покриття дахів було замінено на шиферні. Стеля в будинках, споруджених у першій половині ХХ ст., стояла на коротких поперечних балках (*сводочках*), поверх яких накладено колоте дерево (*«заборку»*), яке накривалося (*«скидалося»*) глиносолом'яною сумішшю (*«замісом»*). Як зверху, так і знизу глина вирівнювалася, загладжувалася. Балки-сволочки виступали в хату. їх білили або фарбували та прикрашали витинанками, витятими з газет у вигляді різнокольорових зірочок або ромашок.

СТАРОДАВНІЙ МЕДЖИБІЖ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ

З 50-х рр. в таких балках робили канавки (називали їх «гари»), в які вставляли «заборку» (казали «укладати заборку»). Її укладали не щільно, а так, щоб частково проходила глина, якою «скидали» стелю на товщину балок, в результаті чого вони повністю були сховані під глиною. Стеля вирівнювалася й білилась. Схожа конструкція стелі побутує і сьогодні. Якщо балки тонкі, то канавки для заборки не робили, а набивали рейки, на які укладали заборку. Вирівняні («загладжені») стіни та стелю додатково «натирали» чорним піском, який для цього спеціально привозився з Бершадського району.

Дах у будинках робився на кроквах, які своїми кінцями опиралися на кінці балок, що виступали за межі стін, утворюючи острішини. Для закріплення крокв у балках вибиралися заглиблення, у які й вкладалися кінці крокв. Додатково їх ще скріплювали металевими скобами, викуваними в кузні. Угорі крокви з'єднувалися поперечкою («бантиною»). Поверх крокв набивали поздовжніми рядами довгі тонкі жердини («лати»). До лат кріпився певний вид покриття - очерет, солома, а пізніше - черепиця, шифер тощо. Такого ж типу дах був і на господарських будівлях. Матеріалом для покриття даху слугувала солома, очерет, рогіз, а з часом їх замінила залізна «бляха», шифер та інші сучасні покрівельні матеріали [2].

«Як хочиш хату покривати значить китиці (потрібно - В. К.) робити. На кулики йшов самий довший околіт. То виходило шо в одного околоту складали три-чотири сніпки. А околіт не будеш робити (малий - В. К.), а зробиш славний іден. Зв'язували двома перевеслами, шей в'юрком. Тут удолині в'юрком, а там угорі так закручували, щоб рімненько було. Готовили до пошиття. Тай обкладали (куликами - В. К.) низом стріху - один раз. А поверх вже накладаєш очерет. Стріха була тільки з житніх околотів. Пшенична солома - коротка. А до верху вся була очеретяна. Всю хату з околотів не викладали. Це ж знаєш скільки треба околотів? Багато! А очерету менчи. Стріху відвів. Тоді очеретом будеш через їдну лату (пошивати - В. К.). А околотом будеш через усі лати. З очерету стріху викладали також, як не було околоту» [5]. Верх даху та стики схилів накривали сніпками, які притискалися на гребені «кизлинами» та зігнутими дугами з лози на стиках схилів даху. На хатах був чотирисхилий дах, а на господарських спорудах переважав двосхилий. Причілки двосхилого даху запліталися лозою і обмазувалися з обох боків глиною.

За своїм плануванням у Чечельнику в 20 - 30-х рр. переважали «хати на дві половини» (хата + сіни + хата). Іноді частину сіней відділяли під комору, в якій влаштовували ями-льохи. У заможних родин одна з кімнат була святковою (чистою), а в бідніших, особливо коли там мешкало кілька сімей, жилими були обидві кімнати. Ще одним типом

МАТЕРІАЛИ ВОСЬМОЇ НАУКОВО-КРАСЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

планування були хати, побудовані на зразок сіни + хата + хата. У сінях також виділялася комора. Часто в хатах окремо відділялася кухня, до якої вели двері. Така кухня займала третину кімнати. Відділяли також лише незначну частину кімнати, де були груба й піч. Часто грубою лише умовно розділили кімнату на житлову та кухню.

Були випадки, коли в «хаті на дві половини» друга (*нежитлова*) половина відводилася для худоби. До худоби можна було потрапити, перейшовши через сіни. Однак худобу виводили на двір через двері, які влаштовувалися з причілкової сторони. Майже до середини ХХ ст. «хата на дві половини» - основний тип планування житла українців Чечельника. З 50-х рр. планування житла змінюється у напрямку збільшення житлової площі. Окремо виділяється кухня з піччю та плитою (*грубою*). Сталими залишилися жила та чиста кімнати, а також сіни. Грубу споруджують у перестінку, який розділяє кухню та жилу або спальні кімнати. Від невеликих ганків та рідкісних для Чечельника галерей у 60-70-х рр. перейшли до великих застелених веранд, хоча у сучасних житлових будинках, які часто на півпідвалах галереї є на одну, а то і на дві стіни.

Стіни з обох боків білилися білою глиною. В Чечельнику білу глину підсинювали, тому стіни виходили з блакитними відтінками. Затилік у старих хатах фарбувався в охристо-червоний колір. Сама стіна була гладенькою. В будинках виділялася широка «призьба», яку мастили жовтою глиною. На ній сиділи, як на лаві, відпочивали, а могли й спати. З часом «призьба» виділялася нешироким виступом. В окремих старих хатах рельєфом виділено кути у вигляді колон із пілястрами та карниз під стріхою. Площа стіни була поділена колоною навпіл, а над вікнами рельєф із закрученими ріжками та квіткою-зіркою на ньому. Такі квіти є і на пілястрах колон.

Будинки 60-70-х рр. прикрашалися штампованим орнаментом на сирій штукатурці. В багатьох будинках було виділено кути, на яких вирізьблювались невеличкі вазони. Інколи на нижній частині веранд різьбили по сирій штукатурці оленів, а по стінах - дерева (*дуби*). Обкладали також стіни річковими черепашками, які викладали рядками «ялинок» та квітів. Навколо вікон по сирій штукатурці також різьбили орнамент.

В інтер'єрі сільського житла центральне місце займала піч, яка завжди знаходилася в житловій хаті з боку дверей уздовж стіни, прилеглої до сіней і комори. В старих хатах дим через комин потрапляв у комору або сіни, а звідти через димохід - надвір. Під піччю часто залишали «штандари» - пустоту, яка слугувала для складання різних речей, в першу чергу для дров, якими палили в печі. У всіх старих хатах, які збереглися до сьогодні, разом із піччю є груби, з вмонтованими плитами, на яких готували їжу й обігрівали хату. В печі випікали хліб, паски, пироги, «праніки», сушили кукурудзу, груші й сливи [2].

В інтер'єрі українського народного житла Чечельника досить стійко збереглися риси етнічної специфіки, які притаманні різним етнічним групам східних слов'ян [6, с 159]. Традиційним є планування житла, при якому піч розташовується у кутку біля входу із сіней і повернута «челюстями» до чільної стіни, покуть знаходиться по діагоналі від печі, в другому - вішали мисник. Між піччю і грубою ставили лежанку. Від груби до причілкової стінки піл - для снання, а пізніше - ліжко. На покуті - образи, а під ними вздовж двох стін - широкі лави. Перед лавами стояла скриня або стіл. У кутку біля печі - місце для рогачів, лопати, коцюби, під мисником - цебер для помиїв, а поряд на лаві - відро з водою. З часом такий тип планування змінюється, особливо, коли груба з плитою розміщуються окремо, відгороджуючи частину кімнати під кухню, хоч діагоналі піч - покуть та мисник - піл (*ліжко*) зберігаються. Підлога в будинках була глиняною. Крім ікон, кімнату прикрашали картинами, дзеркалами, рушниками, в заможних родинах - килимами, паперовими квітами, витинанками. Для оформлення інтер'єру використовували килими-підвіконня, які розміщувалися по під вікнами на дві стіни. Піл або ліжко покривали разом. Вікна заповнювали вазони. До меблів, насамперед, слід зарахувати лави, ослін, піл, ліжко, скриню, стіл, мисник. З початку ХХ ст. в окремих хатах з'являються «буфети», які заміняють мисник. Мисники в Чечельнику мали 2-4 полиці. Інколи нижня полиця прикривалася дверцятами. Скрині здебільшого не фарбувались, рідко їх покривали в зеленій та коричневій кольори. Трапляються також столи-скрині. В цей час у побуті заможних чечельничан з'являються шафи (*«шкафи»*). В побуті використовувались комоди й тумбочки також прикрашені різьбою.

До речей, необхідних для ведення домашнього (хатнього) господарства, в першу чергу належить посуд. Традиційно він був глиняним та дерев'яним, зрідка використовували фаянсовий та скляний. Мисник завжди був заповнений мисками, прикрашеними орнаментом у вигляді прямих і хвилястих концентричних ліній по вінцю і стінці, по яких у нижній частині стінки фляндрівкою виконано завитки. Глиняний посуд виготовлявся в сусідніх селах: Луги, Івашково, Пиріжна, Торканівка і продавався на базарі в Чечельнику. Для приготування в печі їжі (*бориц, каша*) користувалися різноманітними горщиками з одним вухом. Під час варіння їжі горщики обов'язково прикривалися покришками. Для розтирання продуктів користувалися макітрами, для випікання пасок - ринками. Рідини зберігали в баньках, а варення і смалець - у слоїках. Вдома користувалися глиняними орнаментованими або лише поливаними мисками. Останні були великих розмірів і слугували для різних потреб. У побуті використовувались також глиняні друшляки. Для розчинення тіста користувалися пікною діжею, ночвами або великими

МАТЕРІАЛИ ВОСЬМОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

мисками (*глиняними, а у заможних були фаянсові*). Молоко зливали в гладушки. Масло збивали у маслобійках. Яечню, рибу та м'ясо смажили на «чарі» (місцева назва сковороди). Обов'язковим був набір знарядь для порання біля печі: рогачі, лопата і коцюба. Для догляду за одягом використовували жлукто, праник, магилницю (*рубель*) з качалкою, які з часом замінила металева праска. Для соління на зиму капусти, огірків помідор, кавунів, яблук використовували діжки двох видів: циліндричної форми з випуклою серединою та конічної форми. Наливки та вино зберігали у «бочонках». З часом для зберігання напоїв почали використовувати скляні «бутлі», які часто обплітали лозою. Загалом скляний та фаянсовий посуд був рідкістю. Окремі предмети передавалися у спадок або їх купували і дарували дітям на весілля як цінні подарунки. Такими подарунками є скляні графини, скляні чарки, фаянсові миски тощо.

Традиційною господарською спорудою характерною для українців Чечельника і нині є «шопа» - хлів для утримування тварин. Своєрідність двору надавали «катраги» - курені над льохами, які влаштовувались, як правило, перед вікнами хати. В минулому на кожній садибі були ще «клуні», які використовували для зберігання збіжжя та сіна. Під комору у ХХ ст. відводили, як правило, частину сіней хати. Інколи в коморі влаштовували льох.

Єврейська архітектура займає центральну частину Чечельника, яку євреї називали «штетлом». На думку О. Львова, сучасного дослідника єврейської етнографії, штетл - це єврейське містечко, більшу частину мешканців якого становили євреї. Переселення за океан із «штетлів і гетто» Східної Європи, на його думку, стало для американських євреїв своєрідним виходом з Єгипту, де їх переслідували погроми, та в той же час - вигнанням з раю, де життя євреїв могло протікати в усій його повноті [7, с.9-10]. Інша дослідниця єврейських містечок А. Соколова під терміном «штетл» пропонує розуміти ідеально-типову модель культурного простору, яка може бути виявлена у спогадах людей, які вважають своєю батьківщиною єврейське містечко. Вона ж пропонує розглядати штетл «як місце пам'яті євреїв Східної Європи, втілене у різних реаліях, які колись визначали обличчя багатьох єврейських містечок [8, с.30]. Ми розуміємо під терміном «штетл» частину містечка, заселену переважно євреями з типовою архітектурою, яку і будемо нижче розглядати. Важливий опис архітектури містечка першої половини ХІХ ст. залишив польський мандрівник Ю. Крашевський. Саме містечко справило на мандрівника неприємне враження: «в містечку велика довга вулиця, будинки лихі, тісні, низькі від не достатку матеріалів для будівництва. Малі, криві хатки тягнуться під шнур на схилі пагорба, тягнуться в два ряди, аж до яру. Вліво село і порядний, чисто збудований двір панський. В околицях Чечельника пусто і смутно, лише далі до двору (*палацу*),

до церкви, де видно дерева, які весело зеленіють, - мило і прекрасно, але в ринку і містечку широка пустка, будинки бідні, низькі, похилені і поліплені з глини» [9, s. 103-107].

Сучасна панорама містечка добре відкривається з Кирпової гори, розташованої на південь від поселення. Звідси добре видно, як за мостом дорога розділяється на дві головні вулиці містечка, які знову сходяться за костелом. Майже всі уцілілі традиційні єврейські будинки ХІХ - поч. ХХ ст. або перебувають у аварійному стані, або перебудовані до невпізнанності. Особливий вигляд торгового центру містечка (*штетла*) тут майже повністю втрачено. Залишки кварталів містечкової забудови частково збереглися на вулиці Жовтневій, а також на сусідній вулиці Калініна, на якій розміщується будинок Великої синагоги [10, с.391].

Крім житлових будинків, тут же було два шинки, чайна та 5 заїздів. Опис одного з таких заїздів (у 20-х рр. ХХ ст.), залишив у своїх спогадах уродженець містечка Лев Грейдін: «Коли дід одружився то купив у центрі містечка Чечельник великий ... будинок поряд з ринком і повністю його перебудував. Одна половина будинку складалась з великої кімнати біля 30 кв. м. та п'яти спалень, розташованих в один ряд; там була також кухня з піччю та загальний коридор. Кінець будинку був перетворений в хлів. Друга половина будинку мала подібне планування, але використовувалась як заїзд. У великій кімнаті стояв буфет і кілька столів, за якими приїжджі обідали, а в інших невеликих кімнатах, яких було сім чи вісім приїжджі зупинялись на ночівлю. Зазвичай в кожній кімнаті було розміщувалось по два-три чоловіки або сім'я, коней з возами залишали в загородженому дворі. Дружина діда і його дочки готували різні страви, пам'ятаю, популярністю користувалась їх фарширована риба. Особливо багатолюдно було в перед базарні дні, коли з сіл в містечко приїжджали селяни» [10, с.383-384]. У зв'язку з виїздом євреїв у 60-90-х рр. ХХ ст. у великі міста та до інших країн (*США, Ізраїль*), їх будинки залишилися без догляду і швидко почали руйнуватися. Лише на окремих фотографіях, що збереглися до сьогодні, та на основі публікацій З. С. Гудченко про українські містечка, можемо, частково, відтворити забудову вулиць і зовнішній вигляд окремих будинків. Вулиці Чечельника, як і багатьох подільських містечок (*Шаргорода, Томашполя, Ободівки, Тульчина, Озаринець та ін.*), утворені двома рядами щільно поставлених витягнутих будинків, повернутих вужчою стороною до проїжджої частини. Через щільність забудови часто не залишалось площі для присадибних ділянок і вулиця якоюсь мірою виконувала роль подвір'я: тут гралися діти, при потребі працювали ремісники тощо. До вулиці виходили різні елементи будинків: частини підвалів, сходів, галереї. Лише біля окремих будинків були невеликі подвір'я.

Така щільна забудова містечка може бути пояснена високою ціною земельних ділянок, тому що тут відбувались основні торгово-ремісничі

МАТЕРІАЛИ ВОСЬМОЇ НАУКОВО-КРАСЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

акції. Основна маса будинків тулилася навколо базару, тому їх господарі задовольнялися мінімальним виходом на вулицю. З часом, коли вулиці були забудовані, до вже існуючих будинків добудовувалися інші. Довжина будинку таким чином збільшувалася [11, с.11,0-111]. Такими ми можемо бачити окремі будинки, які збереглися до кінця ХХ ст. у Чечельнику. Будинки, віддалені від центральних вулиць, розміщені вже на невеликих земельних ділянках. На похилому рельєфі будинки будувалися на напівпідвалах. Окрасою фасаду була галерея з дерев'яними колонами та великі сходи. Вхід до будинку розміщено по центру. Вікна закривалися віконницями. Всі старі будинки містечка мали великі підвали по розміру будинку. В підвалі кожного будинку були входи у підземелля, які з'єднані між собою в одну систему. В них жителі містечка переховувалися від нападів ворогів, а при потребі вони слугували складами та льогами.

На початку ХХ ст. штетл Чечельника був забудований переважно одноповерховими будинками зі стінами дерев'яно-валькової конструкції і галереями на головних фасадах. Кожен будинок, витягнутий перпендикулярно до вулиці - це своєрідний блок із двох будинків зі спільною стіною вздовж центральної поздовжньої осі будівлі, тому на головних фасадах було по двоє дверей. Інколи такий вигляд мали й «одинарні» будинки.

Єдиний двохповерховий цегляний будинок, споруджений на рубежі ХІХ - ХХ ст., що зберігся в районі ринку, сьогодні майже повністю перебудований. На головній торговій вулиці містечка це був, очевидно, один із найкращих будинків. Його прикрашав витягнутий дугою фронтон із незвичним облицюванням фігурною цеглою, традиційні вежі на кутах та балкон із кованою решіткою. На першому поверсі розташовувався магазин, другий - для родини [10, с.392]. Він належав торговцю мануфактурою Мортку Герберу. В центральній частині містечка збереглися і інші цегляні будинки того часу. Один з них - будинок лісопромисловця Яхонта (нині - приміщення селищної ради). На першому поверсі таких будинків розміщувався магазин, а другий поверх - жилі приміщення [12].

Для будівництва житлових та господарських споруд використовувалися місцеві матеріали - дерево та глина. Каркас будинків виготовляли з товстих колод. Як ззовні, так і зсередини стіни були обмащені глиною та побілені. Дахи двох або чотирьох схилі, покриті залізом та іншими покрівельними матеріалами. Лише з кінця ХІХ ст. у містечку з'являються цегляні житлові споруди [2].

Спосіб життя більшості євреїв, зазначає П. П. Чубинський, позначився й на архітектурі їхніх будинків. Часто в 3-4 кімнатах будинку проживало 8-10 сімей. Єврейське житло відрізнялось від житла українців,

що було обумовлено особливостями занять та побуту. В бідніших євреїв двері, зазвичай, виходили на вулицю. Зрідка можна було зустріти селянські меблі, серед них - і лави. Одяг розвішували не на жердці як українці, а на цвяхах, забитих у стіну. У багатьох родинах були шафи для одягу.

На східній стіні житла євреї вішали кольоровий листок паперу, під склом і в рамці, на якому написані священні тексти та зображені зірка Давида, леви, колони, корона. До цього малюнка поверталися лицем під час молитви. Крім цього траплялися вишиті і намальовані картини з квітами і птахами. Деякі благочестиві (*набожні - В. К.*) євреї, в пам'ять зруйнування Єрусалиму і храму, залишали у своїх будинках частину стіни, квадрат розміром в аршин, небіленим і нефарбованим. На дверях, вікнах і воротах прибивали «мезузи», пергаментні листи з главами із святого письма про єдність Божу.

Посуду у євреїв було вдвічі більше, ніж в українців, тому що за звичаєм у них має бути окремий посуд для м'ясних і молочних продуктів. Виняток був лише скляний посуд. Однак на свято Паски увесь посуд мав бути новим. У багатих євреїв для Паски був особливий посуд, у якому готували святкові страви, а бідні набір такого посуду поновлювали лише частково [13, с.22-23].

З культових єврейських пам'яток в центрі містечка збереглась синагога, споруджена з вапняку в другій половині XVIII ст. Своїм головним (*західним*) фасадом, на якому збереглися елементи багатого архітектурного декору, синагога виходить на невелику вулицю. Вхід до синагоги оформлений у вигляді аркового порталу з виступаючим над ним язиком замкового каменя, який підтримує горизонтальну дугу, що проходить по довжині всього фасаду. Завдяки цим декоративним елементам, а також пілястрам на всю висоту будинку та гарному цегляному фризу, композиція фасаду набула упорядкованості й легкості. Орнамент фризу своїм стилем відноситься до традиційного оформлення аттиків замкових синагог. Приміщення синагоги переплановано, але його пропорції і розташування вікон дають можливість говорити про первісне планування, типове для синагог XVIII ст. Двохповерховий нартекс із вестибюлем на першому поверсі і розташоване над ним приміщення для жінок, яке примикає до молільної зали, включені в єдиний об'єм приміщення. Кімната для жінок з'єднувалась із молільним залом через невеликі аркоподібні віконні отвори [10, с.380-393]. На старому кладовищі над могилами цадиків «Савранської династії» у кінці XX ст. зведено каплицю.

За польського панування в Чечельнику було споруджено костел, будинок для ксьондза і каплиця, а за часів Російської імперії - панський палац, церква та промислові підприємства. У 1751 р. збудовано дерев'яний костьол, який до сьогодні не зберігся. 1786 р. коштом князя Любомирського, тодішнього власника Чечельника, збудовано ногий

МАТЕРІАЛИ ВОСЬМОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

- кам'яний. Впродовж 1818-1823 рр. його добудовували, а в 1896р. обновили на кошти князя Мошинського [14, s.51]. Костел, розміром **30x12** м., мав три вівтарі: центральний - чудотворної ікони Божої Матері Чечельницької, лівий - святого Йосипа, покровителя храму, правий - святого Антонія з Падуї. На стінах храму знаходилося 14 стоянь «Хресної дороги», зроблених із каменю. Костьол мав два нових конфесіонали та 8-регістровий орган. На дзвіниці - 4 дзвони [15, с.180]. У лютому 1842 р. костьол було обкрадено. На цей час він був обмурований цегляною огорожею з поставленим на неї дерев'яним палісадом. Спереду костьолу були решітчасті ворота та дощата хвіртка [16, арк.9, 11 зв.]. Напроти костьолу, через дорогу, розміщувався будинок ксьондза. У 1913-1917 рр. костьол добудовано, він мав довжину 46 м. В 30-ті роки храм закрили, зробили в ньому склад, а потім - кінотеатр. З 1956 року богослужіння проводилося в каплиці на кладовищі. Першого липня 1990 р. костьол повернуто католикам, а вже 28 липня він був освячений. Завершуються опорядження двох дзвіниць, на яких встановлено два дзвони, відлитих в 1993 р. у Воронежі (вагою 362 та 184 кг) [15, с 181-184].

У XVIII - на початку XIX ст. у Чечельнику було дві церкви -Покровська та Михайлівська [17; 18]. Але вони не збереглися. В першій чверті XIX ст. І. В. Гудовичем розпочато будівництво великої цегляної церкви. У 1836 р. її будівництво закінчив його син. Дзвіниця побудована разом з церквою. В цьому храмі було три вівтарі: головний - середній в ім'я св. Іоанна Златоустого, в пам'ять будівничого, бокові - Покровський та Михайлівський - в пам'ять старих церков, які були в Чечельнику. Церква мала один купол і була покрита «жестю» [19, с.782]. Ю. Крашевський, проїжджаючи через Чечельник в 1843 р., писав, що церква мала високу вежу (*дзвіницю*) та зелений дах. Загалом, її вигляд був дещо відмінним від звичайних церков [9, s.103, 107]. У 1869 р. для церкви відлили новий великий дзвін, на якому знаходився відповідний напис. А у 1890 р. церкву розширили, забравши арки, що відділяли північну та південну частини церкви. У церкві знаходилась старовинна ікона Божої Матері, яку дуже шанували [19, с.782]. Церква, збудована Гудовичами, простояла понад 100 років. У 1936 р. її зруйнували. Відбудову церкви розпочали в 1996 р. на старих фундаментах [20, с.3]. Сьогоднішня висота відбудованого храму (дзвіниці) сягає 52 м з хрестом. Збільшено внутрішній об'єм церкви за рахунок перетворення бокових виходів на паперті з колонами на суцільну стіну. Храм може вмістити до 1,5 тис. чоловік [21, сі]. Храм має п'ять куполів. На дзвіниці розміщено 8 дзвонів. Центральний - найбільший дзвін - має вагу 1200 кг. Інтер'єр собору оброблено деревом. Центральний іконостас має чотири яруси. 12 липня 2000 р. храм освячено [20, сі; 204, с.2].

У зв'язку з будівництвом промислових підприємств, у Чечельнику протягом XIX - XX ст. з'являється ряд виробничих приміщень та

житлових будинків, споруджених для робітників. До них належить комплекс споруд колишніх кінного, цукрового і спиртового заводів, заготзерно, залізничного вокзалу тощо. На жаль, за останні роки більша частина промислових підприємств Чечельника знищена, а ті, що збереглися, перебувають у незадовільному стані. Від колись потужного цукрового заводу, який пропрацював майже 130 років, у 2007 р. від нього залишилися лише складські приміщення та труба із зазначеною датою спорудження заводу - 1876. На очах зникає комплекс приміщень кінного заводу, який функціонував майже 250 років. Зі старих виробничих споруд спиртозаводу збереглося приміщення цеху з розливу горілки та поряд з ним будинок гуральничого технікуму.

Своєрідними в архітектурному плані є старі житлові будинки робітників цукрового заводу, які збереглися лише в Чечельнику. Найдавніші з них споруджені в Галіції ще перед будівництвом заводу у 1870-х рр. Це довгі одноповерхові, багатоквартирні будинки з горищем, переобладнаним під житло. Кожен такий будинок має кілька під'їздів, біля яких влаштовані великі веранди. Ці будинки розташовані у два ряди вздовж центральної вулиці робітничого селища. В 30-х рр. з іншого, східного боку цукрового заводу («на Дотиках»), звели ще кілька багатоквартирних одноповерхових будинків, у яких мешкають колишні робітники цього підприємства [2].

Ми подали характеристику житлової, культурної і промислової архітектури Чечельника. В ній збереглися етнічні риси представників українського (*хата на дві половини, «шопи», льох з «катрагою», традиційне планування садиби*) та єврейського народів (*щільна забудова, будинки довгі, з підвалами, одно- або двохповерхові*). Польська і російська архітектура представлена переважно культовими та промисловими спорудами.

Список використаних джерел: 1. Гудченко З. С. Некоторые особенности архитектуры местечек Украины (конец XVIII - XX в.) / З. С. Гудченко // Сов. этнография. - 1978. - № 5. - С. 109-118. 2. Польові записи автора 2005-2009 рр. Зошит № 1.3. Запис автора 8 серпня 2006 р. від Атаманенко Ганни Арефівни, 1930 р. н., жительки смт Чечельник. 4. Довгань СО. Подільське житло в системі звичаїв та обрядів / СО. Довгань // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. - Вінниця, 2009. - Вип. 15. - С. 178-183. 5. Запис автора 25 лютого 2007 р. від Атаманенко Ганни Арефівни, 1930 р. н., жительки смт Чечельник. 6. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: кінець XIX - XX ст. : іст.-етногр. дослідж. : монографія / Т. В. Косміна. - К. : Наук, думка, 1980. - 192 с. 7. Львов А. Штетл в ХХІ веке и этнография постсоветского еврейства / А. Львов // Штетл, ХХІ век : полевые исследования / сост. В.А. Дымшиц, А.Л.

МАТЕРІАЛИ ВОСЬМОЇ НАУКОВО-КРАСЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

- Львов, А.В. Соколова. - СПб. : Изд-во Европ. ун-та, 2008. - С. 9-26 (Studia Ethnologica. Вып. 5). 8. Соколова А. Еврейские местечки памяти локализация штетла / А. Соколова // Там же. - С. 29-64. 9. Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jegyssanu i Budzaku : dziennik przejazdu w roku 1843 od 22 czerwca do 11 wrzesnia» (1845-1846) / J.I. Kraszewski - Wilno, 1845. - Т. I. - 296 s. 10. Лукин В. 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Вып. 2.: Подолия / В. Лукин, А. Соколова Б. Хаимович. - СПб. : Изд. А. Гершт, 2000. - 704 с. 11. Гудченко З. с' Містечка України / З.С. Гудченко // НТЕ. - 2006. - № 1. - С. 51-57. 12. Запис автора 10 лютого 2000 р. від Антоненка Івана Ілліча, 1924 р. н. жителя смт. Чечельник. 13. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел : материалы и исслед. / П. П. Чубинский. - СПб., 1872. - Т. 7. - Ч. 1. - 338 с. 14. Szematyzm diecezji Podolskiej. - Kamieniec Podolski, 1994. - 250 s. 15. Вовк С. Т. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів : монографія / С. Т. Вовк, В. А. Косаківський, С. В. Таранець. - Вінниця : Віноблдрукарня, 2000. - 214 с. 16. Державний архів Вінницької області (далі - Держархів Вінницької області). - ф. 468. Ольгопольский уездный суд (1795-1872). - Оп. 1. - Спр. 1855. Дело об убийстве крестьянина Проскуровского и ограблении Чечельницкого костела неизвестными лицами (22. 02. 1842 - 29. 11. 1853). - 446 арк. 17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІА України, м. Київ). - Ф. 224. Колекція метричних книг, клірових відомостей, сповідних розписів церков України. 1719-1893. - Оп. 1. - Спр. 1416. Метрична книга церкви Святого Архангела Михаїла містечка Чечельник Ольгопільського повіту. 1758-1768. - 42 арк. 18. Там само. - Спр. 1415. Метрична книга церкви Покрови Пресвятої Богородиці передмістя містечка Чечельника Ольгопільського повіту. 1813-1833. - 104 арк. 19. Сецинский Е.И. Приходы и церкви Подольской епархии / Е. И. Сецинский // Труды Подол. епархиал. ист.-стат. ком. - Каменец-Подол., 1901. - Вып. 9. - 1064 с. 20. Коноваленко В. Так починалось відродження / В. Коноваленко // Чечельниц. вісн. - 2000. - 17 черв. 21. Собор - особлива будівля // Чечельниц. вісн. - 2000. - 24 черв.